

Sociaal-emotionele vaardigheden structureel verankeren in curriculum

Als basis voor welbevinden, goed leren, gezondheid en gelijke kansen

24 maart 2022

Partijen uit onderwijs, wetenschap, beleid en maatschappij pleiten voor het structureel verankeren van sociaal-emotionele vaardigheden in het onderwijscurriculum (PO en VO). Leerkrachten krijgen daardoor meer tijd en mogelijkheden om leerlingen over zichzelf en hun relatie met anderen te leren. Dit maakt hen krachtiger, op school en in de maatschappij. De partijen zien dit als randvoorwaarde voor welbevinden, goed leren, gezondheid en gelijke kansen voor elke leerling. Ook jongeren zelf zien het belang van goed ontwikkelde sociaal emotionele vaardigheden en geven aan deze vaardigheden op school te willen ontwikkelen. Wij steunen die oproep en hopen dat u dat ook doet. De herziening van het curriculum, waar u 6 april over debatteert in het Commissiedebat funderend onderwijs PO/VO, biedt daar hét moment voor.

Teruglopende prestaties, ongelijke kansen en prestatiedruk

In 2020 benoemde de brede coalitie van het Nederlandse onderwijsveld in 'Toekomst van het Onderwijs' een aantal verontrustende signalen uit de onderwijspraktijk: teruglopende prestaties van leerlingen, ongelijke kansen en een systeem waarin het mentale welzijn van leerlingen onder druk staat. De jaren daarna maakte de coronasituatie deze problemen extra zichtbaar. Tegelijkertijd werd de belangrijke rol die scholen spelen bij een goede sociaal-emotionele ontwikkeling van jongeren duidelijk. School is een plek waar kinderen en jongeren groeien. Niet alleen door te leren rekenen en schrijven, maar ook door te leren met zichzelf en de ander om te gaan. Het is goed dat er in het Nationaal Programma Onderwijs aandacht is voor de sociaal-emotionele ontwikkeling van leerlingen¹. We pleiten ervoor dit ook voor de lange termijn te verankeren.² Als basis om verder te werken aan de kwaliteit van het onderwijs, waarin ook onderwerpen als het terugdringen van het lerarentekort en het verminderen van de ervaren schooldruk een plek krijgen.

Betere balans tussen cognitief en sociaal-emotioneel leren loont

In ons onderwijs ligt op dit moment de nadruk op de cognitieve ontwikkeling van leerlingen en het meten van concrete leerresultaten. Wetenschappelijk onderzoek onderbouwt echter het belang van een betere balans tussen aandacht voor de cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling (zie ook de wetenschappelijke onderbouwing als bijlage). Sociaal emotionele vaardigheden helpen leerlingen onder andere bij het ontwikkelen van een persoonlijke identiteit, de verbinding met anderen, het omgaan met emoties en verwachtingen van de omgeving en terug te veren bij tegenslag. Structurele aandacht hiervoor leidt tot:

- **11% toename van leerprestaties.** De betere prestaties worden niet bereikt omdat de druk om te presteren op leerlingen wordt opgevoerd, maar omdat het kind zelf de motivatie heeft om goed te leren.³
- **Meer kansengelijkheid.** Alle kinderen hebben baat bij goede sociaal-emotionele vaardigheden. Het is een voorwaarde om tot goed leren te komen. Kinderen die moeite hebben met cognitief leren of sociaal-emotionele vaardigheden van huis uit niet meekrijgen hebben er extra baat bij.⁴

- Een **beter welbevinden van leerlingen én leerkrachten**. Het leidt tot minder gedragsproblemen bij leerlingen, minder risico- en crimineel gedrag, minder stress bij leerlingen en leerkrachten en een positief pedagogisch schoolklimaat.^{4, 5, 6}
- **Maatschappelijke en economische winst**. Jongeren halen vaker hun diploma, zijn (mentaal) gezonder, zijn minder kwetsbaar voor criminaliteit en doen minder vaak een beroep op maatschappelijke voorzieningen zoals jeugdzorg en jeugdhulp.^{7, 8}
- Goede sociaal-emotionele vaardigheden en een veilig school- en klassenklimaat zijn een **basis om andere gezondheids- en sociaal-maatschappelijke thema's** te bespreken, zoals burgerschap, mentale gezondheid, seksuele vorming, voeding en bewegen, respectvolle omgangsvormen, preventie seksueel geweld en begrip voor diversiteit.^{9, 10, 11}

Leerlingen én leerkrachten vragen om meer aandacht voor sociaal-emotionele vaardigheden

Bovenstaande wordt bevestigd door leerkrachten, blijkt uit een peiling door MarketResponse in 2020 onder bijna 1000 leerkrachten uit basisonderwijs, voortgezet onderwijs en speciaal onderwijs. Goed ontwikkelde sociaal-emotionele vaardigheden zorgen volgens leerkrachten ervoor dat de leerling zich prettig voelt op school, er een goede sfeer en onderlinge betrokkenheid in de klas is en pestgedrag minder voor komt. Bovendien leidt het volgens 84% van de respondenten tot betere leerprestaties op het gebied van rekenen, lezen en schrijven.¹²

Veel scholen werken al aan het ontwikkelen van sociaal-emotionele vaardigheden bij hun leerlingen. De aanpak en intensiteit verschilt echter per school en leerkracht: van het stimuleren van de brede sociaal-emotionele ontwikkeling en positieve groepsvorming, tot enkel het beperken van gedragsproblemen van individuele leerlingen. Een schoolbrede aanpak gericht op de ontwikkeling van sociaal-emotionele kennis, vaardigheden en pro-sociale attitudes binnen de hele school is het meest effectief bevonden¹³. Uit het onderzoek blijkt echter dat leerkrachten in de praktijk te weinig tijd en mogelijkheden hebben dit goed toe te passen.

Leerlingen zelf geven via jongerenorganisaties en in meerdere onderzoeken aan te willen werken aan hun sociaal-emotionele vaardigheden op school. Onderzoek door het Amsterdam UMC, in 2021 onder meer dan 1000 jongeren tussen 11 en 21 jaar, laat zien dat 90% van de jongeren dit belangrijk vindt. In het onderzoek Geluk onder Druk, dat door Unicef in samenwerking met het Trimbos Instituut, Stichting Alexander, Universiteit Utrecht én jongeren is uitgevoerd, doen jongeren een oproep meer aandacht te besteden aan sociaal-emotionele vaardigheden in het onderwijs én ongezonde schooldruk te verlagen om het mentaal welbevinden van de jeugd te verbeteren.¹⁴

Structureel meenemen sociaal-emotionele vaardigheden in herziening curriculum

In verschillende Europese landen, zoals Schotland, IJsland en Finland wordt de verankering van sociaal-emotionele vaardigheden in het onderwijs al ondersteund door nationaal beleid, waaronder het onderwijscurriculum. De focus van het onderwijs ligt in deze landen minder op cognitieve vaardigheden en toetsen en meer op het voorbereiden van kinderen op het leven. Dit zorgt ervoor dat zij zich meer gezien en gehoord voelen. We gunnen dit ook alle kinderen in Nederland en pleiten daarom voor het beter verankeren van sociaal-emotionele vaardigheden in het onderwijscurriculum. Dit is een investering in de toekomst van huidige en volgende generaties en levert de samenleving (mentaal) gezonde kinderen met meer gelijke kansen op.

Dit position paper wordt onderschreven door:

Michael Rutgers

Voorzitter Samenwerkende Gezondheidsfondsen

Marjan ter Avest

Directeur MIND

Merel Heimens Visser

Directeur Hersenstichting

Mark Vermeulen

Directeur Aidsfonds – Soa Aids Nederland

Ellen Hanselaar

Directeur JFK Kinderfonds

Noaz Asbroek

Duovoorzitter Team Geestkracht

Maurice Knijnenburg

Voorzitter Nationale Jeugd Raad (NJR)

Iben Maas

Voorzitter Landelijk Actie Komitee Scholieren (LAKS)

Bert van der Hoek

Voorzitter Raad van Bestuur Trimbos Instituut

Patricia Heijdenrijk

Directeur Pharos

Suzanne Laszlo

Directeur UNICEF Nederland

Igor Ivakic

Directeur Nederlands Centrum Jeugdgezondheid

Linda Terpstra

voorzitter Raad van Bestuur FIER

Frederiek Voskens-Nabben

Directeur Stichting Time Out

Martijn Janse

Co-Founder Lieve Mark

Diversion

Femke Pluymert, Directeur

SKB

Michiel Bodt, kartrekker SKB

Think op School

Marieke Snel, bedenker en aanvoerder

Karen van Ruiten

Directeur Alles is Gezondheid & Positieve Gezondheid

Roline de Wilde

Directeur bestuurder Stichting De Kindertelefoon

Kees Kraaijeveld

Oprichter Denktank Mentale Vooruitgang

Ruth Peetoom

Voorzitter De Nederlandse GGZ

Carla Brugman

Voorzitter Stichting Durf de Vragen

Paulien van Haastrecht

Directeur a.i. Rutgers

Monique Kavelaars

Voorzitter RvB 113 zelfmoord preventie

Pascal de Smit

Directeur Stichting Kinderpostzegels

Gemma Kobessen

Bestuur Augeo Foundation

Marjet Winsemius

Directeur Stichting Voor Werkende Ouders

Hogeschool Leiden

Carolien Gravesteijn, Lector Ouderschap en Ouderbegeleiding

Het position paper wordt daarnaast onderschreven door de volgende wetenschappers en professionals uit het onderwijs:

Floortje Scheepers Hoofd afdeling Psychiatrie van het UMC Utrecht | **Eveline Crone** Hoogleraar Ontwikkelingsneuro-wetenschap in de Maatschappij Erasmus Universiteit Rotterdam | **Bram Orobio de Castro** Hoogleraar orthopedagogiek en hoofdonderzoeker Wat Werkt Tegen Pesten | **Aart Hageman** Oprichter Codename Future | **Janny Bolink** KiVa-trainer en eigenaar van Jenadoor-Janny | **Sui Lin Goei** Lector/Professor of Inclusive Learning Environment Hogeschool Windesheim | **Andrea Donker** Lector Kennisanalyse Sociale Veiligheid Hogeschool Utrecht | **René Veenstra** Hoogleraar Sociologie, Rijksuniversiteit Groningen | **Theo van der Zee** Directeur KiVa | **Henriette Tijssen** Directeur CBS de Aquarel | **Gerine Lodder** universitair docent Tilburg University | **Siny van der Woude** Intern begeleider onderbouw Prins Constantijn Christelijk basisonderwijs | **Yvonne van Duijnhoven** Directeur GGD Rotterdam-Rijnmond | **David van den Berg** Klinisch Psycholoog | **Jelle Rommers** Leerkracht groep 8, Basisschool De Hoeksteen | **Berna Güroğlu** Hoogleraar Neurowetenschap van Sociale Relaties, Universiteit Leiden

1. Het probleem

Uit onderzoek blijkt dat de Nederlandse jeugd relatief gelukkig is. Jongeren zien de toekomst hoopvol in en zijn tevreden over Nederland en de wereld waarin zij opgroeien¹⁵. Daarnaast zien we echter een toenemende trend van kinderen en jongeren die jeugdzorg nodig hebben, ongezond gedrag vertonen en met psychische problemen kampen. Er zijn volgens het RIVM verschillende ontwikkelingen die zorgen voor een toenemende druk op ons dagelijkse leven. Scholieren en studenten ervaren steeds meer prestatiedruk. Dit kan leiden tot meer stress en daarmee samenhangende gezondheidsproblemen.¹⁶ Ook het ziekteverzuim, het aantal voortijdig schoolverlaters en toenemend crimineel gedrag is stijgend en daarmee een toenemend probleem. De Inspectie van het Onderwijs signaleert zorgwekkende ontwikkelingen zoals teruglopende leerling prestaties, ongelijke kansen en segregatie binnen het onderwijs¹⁷. Deze ontwikkelingen hebben negatieve consequenties voor de jeugd op korte termijn, maar ook voor onze samenleving op langere termijn, zoals meer chronisch zieken, hogere zorgkosten, hogere gemeentelijke kosten en een lagere arbeidsparticipatie¹⁸.

Het welzijn van onze jeugd hangt af van verschillende factoren. Enerzijds spelen er de externe factoren. We leven in een tijd waarin excellent presteren de norm lijkt te worden. Er ontstaat een hyperfocus op cognitief leren en presteren. Anderzijds zijn er de interne factoren: hoe ga je om met tegenslagen in het leven, stress en prestatiedruk, kun je emoties reguleren en heb je geleerd dat je ook mag falen en dat het oké is om op jouw eigen niveau te presteren?

Dit laatste is een belangrijk gegeven wat we onze jongeren vanaf jonge leeftijd al mee moeten geven. Hier ligt een taak voor zowel de ouders als de school, de plek waar kinderen en jongeren samenkomen en leren om met zichzelf, elkaar en externe druk om te gaan.¹⁹

Onder jongeren van 15 tot 20 jaar is zelfdoding tegenwoordig de meest voorkomende doodsoorzaak: 20% van de sterfgevallen onder jongeren is het gevolg van zelfdoding. Dat heeft deels te maken met het toenemende aantal zelfdodigen maar ook met de lagere aantallen verkeersslachtoffers. Het verdiepend onderzoek van 113 Zelfmoordpreventie naar de achtergronden van jeugdsuïcides liet zien dat er drie groepen jongeren waren met vergelijkbare kenmerken en problemen op school. De onderzoekers adviseren om effectieve programma's voor vroegtijdige signalering en behandeling van psychische problematiek en suïcidaliteit wettelijk verplicht te maken, alsmede effectieve universele preventiestrategieën in het onderwijs, die jongeren versterken in hun veerkracht, mentale welzijn en coping vaardigheden. Belangrijk is eerst algemene vaardigheden aan te leren en dan pas vaardigheden gericht op problemen zoals suïcidaliteit.²⁰ Ook de WHO adviseert in recente richtlijnen om jongeren in sociaal-emotionele vaardigheden te trainen in het onderwijs. Jongeren dienen opgeleid te worden om hun vaardigheden te bevorderen in het oplossen van problemen en het omgaan met uitdagende situaties, (toxische) stress en trauma. Deze training hoeft zich niet specifiek te richten op suïcidaliteit, maar meer op een algemene, positieve psychische gezondheidsbevordering, zoals het gedachtengoed van positieve gezondheid dat doet.^{21, 22, 23}

2. De oplossing

De oplossing is kinderen een stevigere basis te geven om gezond op te kunnen groeien en de kansen te krijgen die bij hun mogelijkheden horen. Op deze manier kunnen ze hun potentieel sterker ontwikkelen en zich ontplooiën tot wie ze willen zijn. Door middel van onderwijs bereiden we onze kinderen voor op het leven en hun plek in de maatschappij. Een goede sociaal-emotionele ontwikkeling is daarbij essentieel. Deze ontwikkeling is een continu proces en het sterkst in de eerste 20 levensjaren. Tijdens dit proces worden fundamentele levensvaardigheden geleerd. Hierbij gaat het om de vaardigheden die helpen bij het vormen van een persoonlijke identiteit en het aangaan van relaties met anderen en met de omgeving. Kinderen die een goede sociaal-emotionele ontwikkeling doormaken hebben zelfvertrouwen, zijn assertief en veerkrachtig. De sociaal-emotionele ontwikkeling vindt in de eerste levensjaren met name plaats in het gezin, maar verplaatst zich naar mate kinderen ouder worden naar de schoolcontext waar kinderen leren met en van hun leeftijdsgenoten.

Wetenschappelijke onderbouwing

noten. Ouders hebben slechts een beperkte invloed op de interactie tussen kinderen binnen de schoolomgeving. Daarom is er een belangrijke rol weggelegd voor leerkrachten om kinderen te ondersteunen in vaardigheden als het constructief uiten van emoties, rekening houden met elkaar, samenwerken, conflictoplossing en positieve groepsvorming. De leerervaringen die kinderen opdoen met hun leeftijdsgenoten zijn van grote invloed op hun sociaal-emotionele ontwikkeling en mentale welzijn.^{24, 25, 26} Leerkrachten en docenten kunnen dit leerproces en de groepsvorming beïnvloeden.²⁷

Sociaal-emotionele vaardigheden als basis van goed onderwijs

School is de omgeving waarin alle kinderen, ook de meest kwetsbare, talenten en vaardigheden ontwikkelen waar ze hun leven lang profijt van hebben. Sociaal-emotionele vaardigheden vormen de basis voor het ontwikkelen van allerlei andere vaardigheden die een voorwaarde zijn om goed te kunnen leren en op latere leeftijd goed met de ups en downs van het leven om te kunnen gaan. Daarmee zijn ze de basis van goed en effectief onderwijs. Aanvullend past aandacht voor de sociaal-emotionele ontwikkeling goed binnen de maatschappelijke opdracht van het onderwijs omdat op die manier gewerkt wordt aan gelijke kansen voor alle leerlingen.

Welbevinden van leerkrachten

Aandacht voor het welbevinden van leerkrachten is eveneens van belang. Leerkrachten die goed in hun vel zitten, hebben minder stress, zijn beter in staat les te geven en leerlingen op een goede manier te begeleiden. Zeker wat sociaal-emotionele vaardigheden betreft, zijn leerkrachten het 'levende voorbeeld'. Het ontwikkelen van sociaal-emotionele vaardigheden gebeurt vaak al onbewust door contact tussen leerlingen en tussen leerkracht en leerling. Het is belangrijk hier als leerkracht ook bewust aandacht aan te geven zodat elk kind op een optimale manier de vaardigheden ontwikkelt.

Sociaal-emotionele vaardigheden

The Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning (CASEL) heeft vijf competenties/vaardigheden van sociaal-emotioneel leren beschreven. De leerlijn Sociaal-emotionele Ontwikkeling van Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO) is hierop gebaseerd.

“Kinderen zitten dagelijks bij elkaar in dezelfde klas, waardoor er sprake is van een natuurlijke ‘werkplaats’ voor sociaal-emotionele ontwikkeling”.
(Kees van Overveld)

	Competentie	Omschrijving
Ik competenties	Besef van jezelf	<ul style="list-style-type: none"> • Kennis van je eigen lichaam • Gevoelens herkennen en benoemen • Zelfvertrouwen
	Zelfmanagement	<ul style="list-style-type: none"> • Heftige emoties controleren • Doelgericht gedrag • Weten wanneer je hulp moet zoeken
Jij competenties	Besef van de ander	<ul style="list-style-type: none"> • Empathie • Je inleven in de ander • Diversiteit waarderen
	Relaties met anderen	<ul style="list-style-type: none"> • Vrienden maken • Vrienden houden • Conflicten voorkomen en oplossen
Wij competenties	Keuzes maken	<ul style="list-style-type: none"> • Eerlijk onderhandelen • Goed zijn voor jezelf en de ander • Zelfreflectie

Bron: SEL, Sociaal Emotioneel Leren als basis, Kees van Overveld, 2017

3. Het bewijs

Structurele aandacht voor de sociaal-emotionele ontwikkeling op school leidt volgens onderzoek tot minder gedragsproblemen, een positief pedagogisch schoolklimaat, een kleinere kans op ongezond gedrag en een beter welbevinden van zowel leerlingen als leerkrachten. In het onderwijs en beleid zijn we geneigd ons te focussen op het tegengaan van deze problemen, zoals grensoverschrijdend gedrag, uitsluiting, pesten, depressie, discriminatie en delinquentie. Uit onderzoek blijkt echter dat vaak dezelfde problemen in sociaal-emotioneel functioneren ten grondslag liggen aan een breed scala aan problemen. Dit worden ook wel trans-diagnostische factoren genoemd. Het zijn daarom met name deze vaardigheden die aandacht verdienen in het onderwijs om een grote verscheidenheid aan latere problemen te beperken en voorkomen.²²

“Als je beter in je vel zit, leidt dat tot een betere gezondheid en daarmee tot betere leerprestaties.” (Onderwijsexpert)

Een meta-analyse van onderzoeken onder totaal 270.034 scholieren in de Verenigde Staten keek naar de effectiviteit van sociaal-emotioneel leren programma's op scholen. Deze programma's richten zich op sociale en emotionele vaardigheden, attitudes jegens zichzelf en anderen, positief sociaal gedrag, gedragsproblemen, emotionele stress en schoolprestaties. De programma's blijken op de korte termijn een groot positief effect te hebben op de sociaal-emotionele vaardigheden van leerlingen. Daarnaast hebben ze kleine effecten op houding ten opzichte van zichzelf en anderen, sociaal gedrag, gedragsproblemen en emotionele stress. Dit leidt tot 11 procent toename van leerprestaties, 25 procent toename van sociale en emotionele vaardigheden en 10 procent afname van probleemgedrag en angst- en depressieklachten. Ook na 6 maanden waren significante verbeteringen zichtbaar.³

“Als een kind zich niet goed voelt heeft het ook geen nut om het onderwijs te geven, want het komt niet binnen. Dus je moet aan de onderkant zorgen dat het voor dat kind goed gaat, dan is de basis gelegd voor onderwijs.”
(Intern begeleider)

Er is een grote hoeveelheid empirisch bewijsmateriaal over het belang van de ontwikkeling van sociaal-emotionele vaardigheden op school. Kinderen met een sterke sociale ontwikkeling kunnen zich makkelijker aanpassen aan de schoolomgeving, hebben beter contact met leeftijdsgenoten en bereiken daardoor meer op school. Dit komt naar voren in een rapport van The Organisation for Economic Co-operation Development (OECD) waarin een nog lopende internationale studie rondom sociaal-emotionele vaardigheden is toegelicht.²⁸

Er is daarnaast overtuigend bewijs dat het versterken van de sociaal-emotionele ontwikkeling betere schoolprestaties tot gevolg heeft. Scholieren die zich meer verbonden voelen met school en over betere sociale en emotionele vaardigheden beschikken, zijn meer gemotiveerd om te leren en halen betere cijfers op school.²⁹

Onderzoekers van onder meer de Washington State Institute for Public Policy hebben vastgesteld dat de financiële opbrengsten van veel programma's voor sociaal-emotioneel leren op lange termijn hoger zijn dan de economische kosten.³⁰ Mogelijke verklaringen zijn dat die jongeren vaker een diploma halen en minder gebruik moeten maken van allerlei maatschappelijke voorzieningen, zoals (geestelijke) gezondheidszorg. Om de prestaties en het excelleren van jongeren te bevorderen moet het onderwijs daarom meer investeren in de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen.

1. www.trimbos.nl/actueel/nieuws/op-school-werken-aan-welbevinden-met-behulp-van-het-nationaal-programma-onderwijs
2. www.trimbos.nl/actueel/blogs/meer-aandacht-nodig-voor-sociaal-emotionele-vaardigheden-op-school
3. Durlak, J. A., Weissberg, R. P., Dymnicki, A. B., Taylor, R. D., & Schellinger, K. B. (2011). *The impact of enhancing students' social and emotional learning: a meta-analysis of school-based universal interventions.*
4. OESO-directeur Andreas Schleicher. 'Het onderwijs dreigt zijn doel en relevantie te verliezen.' *De Groene Amsterdammer* (8 mei 2019)
5. Herd, T., Kim-Spoon, J. A. (2021). Systematic Review of Associations Between Adverse Peer Experiences and Emotion Regulation in Adolescence. *Clin Child Fam Psychology Review* 24, 141-163. <https://doi.org/10.1007/s10567-020-00337-x>
6. Jackson CA, Henderson M, Frank JW, Haw SJ. An overview of prevention of multiple risk behaviour in adolescence and young adulthood. *J Public Health (Oxf)*. 2012 Mar;34 Suppl 1:i31-40. doi: 10.1093/pubmed/fdr113. PMID: 22363029.
7. Washington State Institute for Public Policy (2017). Benefit-cost results.
8. www.pharos.nl/infosheets/welbevinden-op-school
9. In de studie van Lando-King e.a. (2015) wordt deze samenhang bevestigd. Meisjes met betere sociaal emotionele vaardigheden vertonen minder seksueel risicogedrag: zij hebben minder wisselende partners, communiceren beter en gebruiken vaker consistent condooms. Lando-King E, McRee AL, Gower AL, Shlafer RJ, McMorris BJ, Pettingell S, Sieving RE. *Relationships Between Social-Emotional Intelligence and Sexual Risk Behaviors in Adolescent Girls.* *J Sex Res*. 2015.
10. Wat betreft samenhang sociaal emotionele vaardigheden en comprehensive sexuality education, zie ook de key concepts uit: *International technical guidance on sexuality education. An evidence-informed approach. Revised edition. UNESCO: 2018 / International technical guidance on sexuality education: an evidence-informed approach - UNESCO Digital Library*
11. Vanwesenbeeck, W. M. A., van Zessen, G., Ingham, R., Jaramazovic, E., & Stevens, D. (1999). Factors and processes in heterosexual competence and risk: an integrated review of the evidence. *Psychology & Health: Official journal of the European Health Psychology Society (EHPS)*, 14, 25-50. <https://doi.org/10.1080/08870449908407312>
12. www.gezondheidsfondsen.nl/wordpress/wp-content/uploads/2020/02/Rapportage-De-plek-van-sociaal-emotionele-vaardigheden-in-het-onderwijs-1.pdf
13. Kochenderfer-Ladd, B., & Ladd, G. W. (2016). Integrating academic and social-emotional learning in classroom interactions. In K. R. Wentzel & G. B. Ramani (Eds.), *Handbook of social influences in school contexts: Social-emotional, motivation and cognitive outcomes* (pp. 349-366). Routledge.
14. Kleinjan, M., Pieper, I., Stevens, G., Van de Klundert, N., Rombouts, M., Boer, M., Lammers, J. (2020). *Geluk onder druk? Resultaten van onderzoek naar mentaal welbevinden van jongeren in Nederland.* Den-Haag: Unicef.
15. www.uu.nl/nieuws/nederlandse-jeugd-nog-steeds-gelukrijk-maar-schooldruk-neemt-toe
16. www.vtv2018.nl/druk-neemt-toe
17. www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/staat-van-het-onderwijs
18. Caspi, A., Houts, R., Belsky, D. et al. (2016). Childhood forecasting of a small segment of the population with large economic burden. *Nature Human Behaviour*, 1, 0005. <https://doi.org/10.1038/s41562-016-0005>
19. Van Loon, A.W.G., Creemers, H.E., Beumer, W.Y. et al. (2020). Can Schools Reduce Adolescent Psychological Stress? A Multilevel Meta-Analysis of the Effectiveness of School-Based Intervention Programs. *Journal of Youth Adolescence*, 49, 1127-1145. <https://doi.org/10.1007/s10964-020-01201-5>
20. Gravesteyn, C., Diekstra, R., Sklad, M. & Winter, de M. (2011). Effects of a Dutch social and emotional learning program on suicidality in adolescents. *The International Journal of Mental Health Promotion* 4, 4-16.
21. Tanja Traag, Jan Hoogenboezem, 18-8-2021, *Zelfdoding in Nederland: een overzicht vanaf 1950* (cbs.nl)
22. Mérelle, Van Bergen, Popma et al. (2019). *Suicide onder 10- tot 20-jarigen in 2017: Een verdiepend onderzoek.* 113 *Zelfmoordpreventie*, december 2019.
23. WHO (2021). *LIVE LIFE: an implementation guide for suicide prevention in countries.* Geneva: World Health Organization. www.who.int/publications/i/item/9789240026629
24. www.iph.nl
25. Herd, T., Kim-Spoon, J. A. (2021). Systematic Review of Associations Between Adverse Peer Experiences and Emotion Regulation in Adolescence. *Clin Child Fam Psychology Review* 24, 141-163. <https://doi.org/10.1007/s10567-020-00337-x>
26. Schaffer, H. R. (2005). *Social Development.* Malden: Blackwell Publishing.
27. Wicks-Nelson, R. & Israel, A.C. (2015). *Abnormal Child and Adolescent Psychology. DSM-V Update.* 8th ed. Amsterdam: Pearson.
28. Yoon, J. & Bauman, S. (2014). Teachers: A Critical But Overlooked Component of Bullying Prevention and Intervention. *Theory Into Practice*, 53, 308-314, DOI: 10.1080/00405841.2014.947226
29. www.oecd.org/education/ceeri/study-on-social-and-emotional-skills-the-study.htm
30. Pharos, Trimbos-Instituut, *Verkenning sociaal-emotionele ontwikkeling in het primair onderwijs*, 2014
31. Washington State Institute for Public Policy (2017). Benefit-cost results.